

1353; Dimaşk 1323) onun bir bölümü olan *el-Mekârim ve'l-mefâhîr* (Kahire 1354/1935) adlı risâle Ebû Bekir el-Hârizmî'ye nisbet edilerek defalarca neşredilmişse de M. Abdülkâdir Atâ eserin Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni'ye (ö. 682/1283) ait olduğunu ispat etmiş ve dört yazma nüshasına dayanarak ilmi neşrini yapmıştır (Beyrut 1405/1985). *Resmü'l-ma'mûr mine'l-bilâd, Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî ve Kitâbü'l-Cemhere* Hârizmî'nin bugün mevcut olmayan eserlerinden bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Resâ'ilü Ebi Bekr el-Hârizmî (nşr. Nesîb Vehîbe el-Hâzin), Beyrut 1970; Seâlibî, *Yetime-tü'd-dehr*, IV, 212, 222-277; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), II, 408-409; Ukberî, *et-Tibyân* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Beyrut 1397/1978, I, 21, 78; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, II, 173-183; a.mlf., *Mu'cemü'l-büldân*, I, 57; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 179; a.mlf., *el-Lübâb*, I, 367; İbn Halikân, *Vefeyât*, IV, 33-35; Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Müfîdû'l-ülûm ve mübidû'l-hümûm* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1405/1985, nâşirin mukaddimesi, s. 3-8; Safedî, *el-Vâfi* (nşr. H. Ritter), Tahran 1381/1961, III, 191-196; Yâfîi, *Mîrâtü'l-cenân*, II, 416-417; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 125; A'yânü's-Şî'a, IX, 377-379; Keşfü'z-zunûn, I, 770, 902; II, 1409; Yûsuf el-Bedîî, *eş-Şubhu'l-münbî* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dârü'l-Maârif), s. 34-51, 269, 275-276, 279, 280; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, Beyrut 1979, III, 104-106; Butrus el-Bustânî, *Üdeba'ü'l-'Arab*, Beyrut, ts., II, 377-380; Ahmed el-İskenderî - Mustafa İnânî, *el-Vasîf fi'l-edebi'l-'Arabî ve târîhih*, Kahire 1916, s. 213-214; *Hedîyyetü'l-'arîfin*, II, 57; M. Zâkî Mubârek, *La prose arabe au IVe siècle de l'hégire*, Paris 1931, s. 156-170; Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 52; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), II, 274; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifin*, X, 120; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edeb*, V, 598-600; a.mlf., *el-Fen ve mezâhibühâ fi'n-neşrî'l-'Arabî*, Kahire 1960, s. 230-238; Sezgin, *GAS*, II, 635-636; Ömer Feruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 544-548; Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şî'a*, Beyrut 1981, s. 87-88; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Beyrut 1983, I, 22-23; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 111; M. Kürd Ali, *Künûzü'l-ecdâd*, Dimaşk 1404/1984, s. 180-186; Ahmed Emîn Mustafa, *Ebû Bekr el-Hârizmî: hayâtühû ve edebühû*, Kahire 1985; Reşîd Yûsuf Atallah, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabîyye* (nşr. Ali Necîb Atvî), Beyrut 1405/1985, I, 314-315; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1986, s. 617, 641; Cezzâr, *Medâhilü'l-mu'ellifin*, I, 455; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, II, 308-309; Ahmed Hasan Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Kahire, ts., s. 239-241; Abbas Tâhâ, "Ebû Bekr el-Hârizmî", *ME*, XXXIV (1962), s. 336-339, 528-532; H. Ritter, "Hârizmî", *IA*, V/1, s. 262-263; D. S. Margoliouth, "Hemedânî", a.e., V/1, s. 425-426; Ch. Pellat, "al-Khwârazmî", *EI²* (Ing.), IV, 1069; Meryem Sâdîkî, "Ebû Bekr Hârizmî", *DMBİ*, V, 349-352.

KENAN DEMİRAYAK

HÂRİZMÎ, Muhammed b. Ahmed (محمد بن أحمد الخوارزمي)

Ebû Abdillâh Muhammed
b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî
(ö. 387/997)

Mefâtîhu'l-ülûm
adlı ansiklopedik eseriyle tanınan
İslâm âlimi.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur; nisbesinden Hârizmî olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Makrîzî'nin onu bu bölgeye nisbet etmeden Belhî şeklinde anmasına dayanarak (*el-Hıta*, I, 258) ailesinin Hârizmî bir kökenden geldiği, kendisinin ise Belh'te doğduğu ileri sürülebilir. Wiedemann, Belhî nisbesinden hareketle Hârizmî'nin Belh'te doğmuş bir Türk olabileceği ihtimalinden söz etmektedir (*IA*, V/1, s. 257). Hârizm, Amuderya'nın aşağı kesiminden Aral gölünün güneyine kadar uzanan bölge, Belh ise Kuzey Afganistan'da bulunan bir şehirdir. Buna göre Hârizmî'nin, Amuderya'nın hayli ötesindeki Türk kesimlerini de içine alan ve İran'ın bütün kuzeydoğusunu kaplayan coğrafyaya ait bir şahsiyet olduğu söylenebilir (Bosworth, *ISIS*, LIV/175, s. 100). Hârizmî bilinen tek eseri *Mefâtîhu'l-ülûm'u*, IX-X. yüzyıllarda Horasan ve Mâverâünnehir'de hüküm süren Sâmânîler'in ilim adamlarını seven, onları koruyan ünlü başveziri Ebû'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf etmiştir. Utbî 977 yılında vezârete geldiğine göre kitap da o yıllarda yazılmış olmalıdır. Hârizmî'nin ölüm tarihini Kâtib Çelebi 387 (997) olarak tesbit etmiş (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1756) ve modern araştırmacılar arasında bu tarih yaygın kabul görmüştür.

Gerek taşıdığı Kâtib lakabından, gerekse eserinde verdiği Sâmânî idarî teşkilâtına dair ayrıntılı bilgilerden Hârizmî'nin üst düzey bürokratlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Nûh b. Mansûr'un (976-997) Buhara'daki sarayında uzun süre devlet hizmetinde bulunmuştur. Esasen Hârizmî'nin bizzat açıkladığı üzere *Mefâtîhu'l-ülûm'un* hedeflediği okuyucu kitlesi, lügat ilminin tek başına iyi bir öğrenim görmeye yetmeyeceğini kavramış ediplerin yanı sıra, çeşitli bilgi ve becerileri kazanma hususundaki ihtiyaçları göz ardı edilemez olan değişik devlet kademelerinde görevli kâtiplerdir (s. 14). Bir bakıma Hârizmî, kâtiplerin idarî işleri görünken ihtiyaç du-

yacakları teknik terimleri açıklayan küçük bir ansiklopedi hazırlamak istemiştir. O dönemde iyi bir kâtibin yalnızca dinî ve edebî dallara vukufu yeterli değildi; bürokrasiyi ilgilendirdiği kadarıyla kamu yönetimi, maliye, bayındırlık ve mühendisliğe ait temel bilgilere duyulan ihtiyaç, bir kâtibin çeşitli inanç akımlarından tarihe, fıkıhtan astronomiye, tıptan mekaniğe kadar bütün akfî ilimlere ait ansiklopedik seviyede bir birikime sahip olmasını gerektiriyordu (Bosworth, *ISIS*, LIV/175, s. 98-99). Böyle bir ihtiyaca cevap verme amacıyla yazılmış olan *Mefâtîhu'l-ülûm*, müellifinin devlet kademelerindeki tecrübesini ve ansiklopedik çaptaki birikimini açıkça yansıtmaktadır.

Hocaları gibi öğrencileri hakkında da bilgi bulunmadığı için Hârizmî'yi bir ekole bağlamak mümkün değildir. Eserinin bütününden çağının edebî, nakfî ve akfî ilimleri hakkında geniş bilgi sahibi olduğu anlaşılmakta ve bu bilgileri bir ölçüde kendi kendini yetiştirmek suretiyle edindiği sezilmektedir. Ancak kaynaklarını nâdiren verdiği için ilmî birikiminin bibliyografik boyutunu tesbit etmek zordur. Buna rağmen Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilmesinin dışında söz konusu ilimlere ait Grekçe ve Süryânice terminolojiyi rahatlıkla kullanmasından ve bu ilimleri tasnif etmekte gösterdiği başarıdan İslâm dünyasına çeviri yoluyla girmiş temel eserleri de tanıdığı, dolayısıyla Doğu'ya ve Batı'ya ait geniş bir literatüre hâkim olduğu söylenebilir.

Her ne kadar *Mefâtîhu'l-ülûm*, kültürlü bir bürokrat tarafından bilimsel kaygı taşımadan sadece meslektaşlarına pratik bilgiler verme amacıyla kaleme alınmış bir eser ise de gerek dönemin ilim anlayışını yansıtmaması, gerekse o yıllarda kullanılan çeşitli ilimlere ait teknik terimleri ayrıntılı şekilde sunması bakımından önemi büyüktür. Hârizmî'ye göre ilimler iki ana gruba ayrılır. 1. Şeriat ilimleri ve onlarla ilişkili Arabî ilimler. 2. Grekler ve öteki milletlerden alınmış yabancı ilimler (ülûmü'l-acem). Bu temel ayırım esas alınarak *Mefâtîhu'l-ülûm* iki bölüm (makale) halinde telif edilmiştir. Bu ayırımdaki şer'î-Arabî ve acemî terimleri, Hârizmî'nin zihninde kültürel kıstasların ön planda tutulduğunu göstermektedir. Zira ilk grupta yalnız şer'î ilimler değil onların anlaşılması, aktarılması, yayılması ve uygulanmasıyla ilgili Arabî ilimler de ele alınmıştır. Gerçi bu grupta başka mil-

letlerin tarihleriyle kültür birikimlerine ait terim ve bilgilere de yer verildiği görülmektedir; fakat bu durum lisânî, devlet geleneği, şiiri ve tarihiyle Arap kültürünün şemada belirlenmiş merkezi konumunu sarsmamakta ve Arap dışı veriler bu grup içerisinde, ancak Arap-İslâm kültür evreniyle münasebetleri açısından anlam kazanmaktadır. İkinci gruptaki ilimler ise sonraları konuyla ilgili çeşitli eserlerde “el-ulûmü’l-dahîle” şeklinde anılan Arap-İslâm kültür evrenine sonradan ithal edilmiş dış kaynaklı ilimlerdir. Bu ilimlerin yabancı menşeleri *Mefâtihü’l-‘ulûm*’un bütününden anlaşılabilirliği kadarıyla bir meşruiyet problemi doğurmamış, birer ilim olmaları onların şer’î-Arabî ilimlerle aynı bölümde yer almalarına kâfi gelmiştir.

Altı babdan oluşan birinci bölümde fıkıh, kelâm, nahiv, kitâbet, şiir-aruz ve ahbâr (tarih) ilimleri ele alınmaktadır. Burada dikkat çeken husus, Hârizmî’nin temel İslâmî ilimler olarak yalnızca fıkıh ve kelâmı sayması, tefsir ve hadise bu şemada yer vermemesidir. Ulûmü’l-acem ise felsefe ve onun çeşitli disiplinlerinden ibarettir. Felsefenin müstakil bir ilimden ziyade bir ilimler sistemi sayılması sebebiyle ondan sonra gelenler “ulûmü’l-felsefe” başlığı altında ayrı bir sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Bu tasnif şöyledir: A) Nazarî İlimler. 1. Sâvûlucyâ (teologia) veya el-ilmü’l-ilâhî (metafizik). 2. el-ilmü’l-ta’lîmî ve’r-riyâzî (matematik). 3. el-ilmü’l-tabîî (fizik). Ayrıca bunlar sırasıyla el-ilmü’l-a’lâ, el-ilmü’l-mutavassıt ve el-ilmü’l-esfel şeklinde de adlandırılmıştır. Bu nitelemeler, ilimlerin konu ve alanlarını teşkil eden varlık mertebelerinin derecelendirilmesiyle ilgilidir. Daha sonraki bazı tasniflerde de sürdürülen bu yaklaşım, ilimlerin taksimiyle varlık hiyerarşisi arasında bir ilişki görmek istemektedir. B) Amelî İlimler. 1. Tedbîrü’l-recûl nefseh (ahlâk). 2. Tedbîrü’l-menziel (ev yönetimi). 3. Tedbîrü’l-âmmе (siyâsetü’l-medeniyye ve’l-ümme ve’l-mülk). Hârizmî’ye göre metafiziğin kısımları yoktur. Matematiğin kapsamına giren ilimler aritmetik, geometri, astronomi ve müzik; fiziğin alanına giren ilimler ise tıp, meteoroloji, mineraloji, botanik, zooloji ve kimyadır. Ancak fizikî ilimlerden yalnız tıp ve kimyayı müstakil başlık altında incelemekte, fizik (tabiat felsefesi) alanına da sadece genel felsefe terimlerini tanıttığı bölümde temas etmektedir.

İki makale, on beş bab ve doksan üç farsıdan oluşan eserini böyle bir ilimler şemasına dayandıran Hârizmî şer’î-Arabî ilimlerin başında fıkıhı ele almış, önce usûl-i fıkıhla, daha sonra da fıkıhın tahâret, namaz, ezan, oruç, zekât, hac, bey’ ve şirket, nikâh ve talâk, diyetler ve miras konularıyla ilgili başlıca terimlerin tanımını vermiştir. Kelâm sahasıyla ilgili olarak ise kelâmcıların kullandığı bazı teorik kavramları tanımlamakla yetinmemiş, itikadî firkaların da ayrıntılı bir dökümünü vermiştir. Ayrıca Mu’tezile, Hâriciyye, Ashâbü’l-hadîs, Mücbire, Müşebbihe, Mürchie ve Şîa adları altında yedi ana grupta topladığı kelâm firkalarının kollarını da sıralayarak sonuçta ortaya umumi kelâm literatüründe sıkça rastlanan yaklaşıma uygun biçimde yetmiş üç firkaya ayrılan bir şema koymuştur. Ancak bu firkalar hakkında bir yargıya varmamış, yalnızca Müşebbihe’nin Kadâiyye kolu ile Şîa-Gâliyye’nin Gamâmiyye kolunun inançlarını sapıkça bulduğunu ima etmiştir.

Hârizmî, ilmi geleneğe uygun olarak sadece İslâm itikadî firkalarını değil İslâm dışındaki din ve inanç akımlarını da kelâmın sahası içinde görür. Hristiyanlığın Melkâiyye, Nestûriyye ve Ya’kûbiyye mezheplerinden meydana geldiğini belirtir ve ilkinin en yaygın mezhep olduğu müşahedesini kaydeder; herhalde Hârizm bölgesinde Karadeniz kıyılarındaki Bizans kiliseleriyle irtibatlı çok sayıda Melkî hristiyan bulunmaktaydı. Yahudilik bölümünde ise VIII-IX. yüzyıllardaki mesîhçi akımların taraftarlarından bahsetmekte ve bunlardan Karâiler’i, herhalde “Anan ben David taraftarı” anlamında Anâniyye adıyla anmaktadır (Bosworth, XXIX [1977], *BEO*, s. 86). Berâhime, Sümeniyye gibi Hint inançları, Maniheizm, Mazdekiyye, Markionculuk ve Deysâniyye gibi Mecûsî kökenli iki tanrılı inançlar ve Dehriyye, Muattıla gibi inkârcı firkalar bu bölümde kısaca tanıtılmaktadır. Bu arada Budâsef (Bodhisatva) ve Hermes isimleri etrafında geliştirilen Sâbîlik’in tanımını doğru bulmamış ve Sâbîler’in Nasrânîler’in bir fırkası olduğunu söyleyerek onları putperest Harran kültürüne nisbet eden yaygın anlayışa karşı çıkmıştır.

Nahiv ilmiyle ilgili bölümde en dikkat çekici husus, Hârizmî’nin gramer ve mantık arasındaki ilişkiyi ihlas etmeye çalışmasıdır. Başvurduğu kaynakları şahit getirmeyeceğini belirtmesine rağmen bu bölümde ünlü dilci Hafîl b. Ahmed’den

faydalandığını açıklamaktadır. Kitâbet sanatı hakkında yazdıklarıyla ise Harizm, Horasan ve Tohâristan’ı kapsayan bölgedeki yönetim sistemiyle ilgili çok zengin veriler sunmuş ve Sâmanî bürokrasisinde bulunmasının kendisine kazandırdığı uzmanlığı ortaya koyan ayrıntılara girerek ordu, toprak sistemi, maliye, haberleşme ve sulama işlerine dair çeşitli terimlerin geniş boyutlu tanımını vermiştir. Bu kısım sayesinde, Irak havzasındaki Abbâsî yönetimle olan bağlantıları da göz önünde tutularak ele alınmış idarî bölümleri (divan), nisbeten erken ve ilk elden bir kaynak yardımıyla tanımak mümkün olmaktadır (Bosworth, *JESHO*, XII/2, s. 113-164).

Hârizmî’nin şiir-aruz sanatı ile ahbâr bilgisini kâtiplerin edinmesi gereken edebî birikimin önemli bir parçası saydığı anlaşılmakta, ayrıca yalnız İslâm tarihini işlemekle yetinmeyip İslâm coğrafyasının yayıldığı yahut ilişki içinde bulunduğu Arap, Fars, Türk ve Rum (Doğu ve Batı Roma) milletlerinin tarih ve siyaset geleneklerine ilişkin terimleri de ele aldığı görülmektedir. Hindistan hakkında ise yalnızca kast sistemini aktarmakla yetinmiş, fakat bu sistemde “kşatriya” kastına yer vermemiştir.

Felsefî ilimler bölümünde fiziğin bir dalı olarak ele alınan tıp Ortaçağ’daki anatomi, patoloji, diyet ve farmakoloji disiplinlerine ait terimler açısından tanıtılmaktadır. Hârizmî’nin bu alanda gözün tabakalarına dair anatomik terimlerden halk ilaçlarına ilişkin farmakolojik terimlere kadar dikkat çekici ayrıntılara indiği görülür. Tıp bölümünde andığı yegâne kaynak Eyyûb er-Ruhâvî’nin *Kitâbü’t-Tefsîre* adlı eseridir. Tâlimî ilimlerden aritmetikte Yeni Pisagorcu matematikçi Gerasalı Nikomakhos’a dayandığı anlaşılan Hârizmî, bu bölümde sayı kavramı ile lineer ve kübik ölçümlerden bahsetmekte (Bosworth, *ISIS*, LIV/175, s. 108), hisâbü’l-Hind, hisâbü’l-cümme, el-cebr ve’l-mukâbele ve hisâbü’l-hatâeyn gibi aritmetik tekniklerini tanıtmaktadır. Geometrinin temel kavramları konusunda ise başlıca kaynağı Öklid’in *Kitâbü’l-Usûkûssât*’ıdır. Astronomi astroloji ve coğrafya ile birlikte ele alınmış ve Batlamyus geleneği takip edilmiştir. Hârizmî’ye göre “ilmü’l-hey’e”, feleklerin terkip ve heyet bilgisiyle arzın heyet bilgisini birlikte kapsamaktadır. Onun, yalnız Grek astronomi geleneğini değil eski Araplar’ın “ilmü’l-envâ” adıyla bilinen tecrübî birikimlerini

ve Sâsânî astronomi geleneğini de tanıttığı görülür. Tâlimî ilimlerin son şubesi ni teşkil eden mûsikîyle ilgili olarak Grek, Arap, Fars (ve Horasan) kültür havzalarındaki müzik aletlerinin tasvirlerinin yanı sıra, muhtemelen Kindî ve Fârâbî gibi filozofların müzik teorilerinde geçen terimler de verilmektedir. Hiyele ilmi (makine mühendisliği) herhangi bir gruba dahil edilmeyip tek başına ele alınmıştır. Bu konuda Bizanslı Philon, İskenderiye'li Heron ve Benî Mûsâ'nın eserlerinden faydalanan Hârizmî hiyele ilmini kaldıraç, makara ve savaş aletleriyle hidrolik kaplar şeklinde iki ayrı alanda değerlendirmektedir. Hiyele konusunda terimler kadar teknik süreçleri de kapsayan bu bilgilerin, X. yüzyıl müslüman mühendisliğine dair yegâne kaynağı oluşturduğu kabul edilmektedir (Hill, s. 266). Kitapta son olarak fiziğin bir dalı sayılan kimyaya ele alınmış, bu ilme ait terimler kimyevî süreçler, kimyevî maddeler ve kimyevî işlemler şeklindeki üç ana başlık altında tanıtılmıştır.

Mantığın bağımsız bir ilim mi, nazarî felsefenin bir şubesi mi, felsefî ilimlerin bir aleti mi, yoksa hem felsefî ilim hem de bir alet ilmi mi olduğu şeklindeki farklı yaklaşımları zikreden Hârizmî'nin, onu ilimler şemasında nazarî ve ameli felsefenin bir şubesi olarak göstermeyişiinden bir alet ilmi saydığı anlaşılmaktadır.

Hârizmî ve eseri üzerine çok sayıda ilmi araştırma yapılmış olup bunlar arasında Eilhard Wiedemann ve C. E. Bosworth'un çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Wiedemann'ın *Mefâtîhu'l-'ulûm*'un özellikle hiyele, aritmetik, geometri, astronomi, kimya ve müzik bölümlerini İslâm ilimler tarihi açısından inceleyen çeşitli tercüme ve araştırmaları, daha sonra W. Fischer'in editörlüğünde *Aufsätze zur arabischen Wissenschafts Geschichte* başlığı altında ve iki cilt halinde bir araya getirilmiştir (Hildesheim-New York 1970). Bosworth ise eserin genel değerlendirmesinin yanı sıra kitâbet ve kelâm bölümlerinin tanıtımını yapmış ve ikincisini İngilizce'ye tercüme etmiştir (bk. bibl.; ayrıntılı bibliyografik bilgi için ayrıca bk. *El²* [İng.], IV, 1068-1069).

Mefâtîhu'l-'ulûm ilk defa G. van Vloten tarafından Leiden'de (1895, 1968), daha sonra Kahire'de (1342/1923) ve 1989'da İbrâhim el-Ebyârî tarafından Beyrut'ta neşredilmiştir; Seyyid Hüseyin Hadiv-Cem eseri Farsça'ya çevirmiştir (Tahran 1968, 1983).

BİBLİYOGRAFYA :

Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989; Makrizî, *el-Hîtat*, I, 258; *Keşfü'z-ẓunûn*, II, 1756; Brockelmann, *GAL*, I, 282-283; *Suppl.*, I, 434-435; Sezgin, *GAS*, III, 314-315; IV, 289-290; Sarton, *Introduction*, I, 659-660; J. Vernet, "al-Khuvârizmî, Abû 'Abd Allah Muhammad Ibn Ahmad Ibn Yûsuf", *DSB*, VIII, 357-358; D. R. Hill, "Mechanical Technology", *Religion and Science in the 'Abbasid-Period* (ed. M. J. L. Young v.dğr.), Cambridge 1990, s. 266; Fr. Rosenthal, *The Classical Heritage in Islâm*, London 1992, s. 228-229; C. E. Bosworth, "A Pioneer Arabic Encyclopedia of the Sciences: al Khwârizmî's Keys of the Sciences", *ISIS*, LIV/175 (1963), s. 97-111; a.mlf., "Abû 'Abdallâh al-Khârazmî on the Technical Terms of the Secretary's Art", *JESHO*, XII/2 (1969), s. 113-164; a.mlf., "Al-Hwârazmî on Theology and Sects: The Chapter on Kalam in the Mafatih al-'ulûm", *BEO*, XXIX (1977), s. 85-95; Bedr el-Kâsimî, "Mefâtîhu'l-'ulûm li'l-Hârizmî", *Mecelletü'l-Muslîmi'l-mu'âşir*, XIV/54, Safat [Küveyt] 1989, s. 177-180; İlhan Kutluer, "Bir Bürokratın Gözüyle Kelâm ve Felsefe", *Bilgi ve Hikmet*, sy. 12, İstanbul 1995, s. 171-182; E. Wiedemann, "Hârizmî", *IA*, V/1, s. 257-258; A. I. Sabra, "al-Khwârazmî", *El²* (İng.), IV, 1068-1069; Said Zâyed, "Mefâtîhu'l-'ulûm li'l-Hârizmî", *Tİ*, IV, 582-591.

İLHAN KUTLUER

HÂRİZMÎ, Muhammed b. Mûsâ

(محمد بن موسى الخوارزمي)

Ebû Ca'fer Muhammed
b. Mûsâ el-Hârizmî
(ö. 232/847'den sonra)

İslâm dünyasında
cebir ilminin kurucusu kabul edilen
matematikçi, astronom
ve coğrafyacı.

Aslen Hârizmlidir; çok defa isim ve künyesinden dolayı Benî Mûsâ kardeşlerden Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ ile ve nisbesinden dolayı *Mefâtîhu'l-'ulûm*'un yazarı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî ile karıştırılmıştır. Latince kaynaklarda adı Alkarismi, Algoritmi, Algorismi veya Algorism şeklinde geçer. Klasik kaynaklardan İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Kiftî onu Ebû Ca'fer künyesiyle anarken Kâdî Sâid el-Endelûsî bir yerde Hârizmî, iki yerde Ebû Ca'fer olarak zikreder. Kitaplarından birinin anonim bir şerhinde ise Ebû Bekir künyesi yer almaktadır; bu, muhtemelen onun cebir kitabının şârihi olan Huzâî'nin verdiği bir künyedir ve IV. (X.) yüzyılda yaşayan edebiyatçı Ebû Bekir Muhammed b. Abbas el-Hârizmî'nin künyesiyle karıştırılmasından kaynaklanmıştır (İbnü'n-Nedîm, s. 333; Sâid el-Endelûsî, s. 58, 132; İbnü'l-Kiftî, s. 286).

Tarihçi Taberî 210 (825-26) yılı olaylarını anlatırken, "Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'den rivayet edildiği üzere..." diyerek Hârizmî'den nakilde bulunur; 232 (846-47) yılında meydana gelen olaylardan söz ederken de Halife Vâsiḳ-Billâh'ın hastalığı sırasında yanına çağırdığı astrologları sayar ve Hârizmî'nin adını Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî el-Mecûsî el-Kutrubbullî şeklinde verir. G. Toomer, Kutrubbullî nisbesine bakarak Hârizmî'nin Bağdat yakınlarındaki Kutrubbul bölgesinden geldiğini, dolayısıyla onun değil atalarının Hârizm menşeli olduğunu söylemekte, Mecûsî lakabından da Zerdüştinine mensup olabileceği sonucunu çıkarıp bu nisbenin aynı zamanda onun Fars kökenli olduğuna delâlet edebileceğini ileri sürmektedir. Öte yandan cebir kitabının önsözünden hareketle de onun Sünnî olduğunu, dolayısıyla Taberî'nin ifadesinin en azından Hârizmî'nin gençliğinde Zerdüştinine mensup bulunduğunu gösterebileceğini belirtmektedir. Ancak Toomer'in iki ayrı şahsı aynı kişi sanarak hataya düştüğü anlaşılmaktadır. Gerçekte Taberî eserinde iki defa zikrettiği Hârizmî'nin adını yukarıda da ifade edildiği gibi doğru olarak vermiş, fakat ikincisini yazarken Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'den sonra gelen "el-Mecûsî el-Kutrubbullî" adlı şahsın önündeki atır "vav"ı düşmüş ve bu durum söz konusu hataya yol açmıştır (krş. *DSB*, VII, 358; bk. *Târîh*, VIII, 609; IX, 151).

Hârizmî'nin tarihteki şöhretinin aksine hayatı hakkında bilinenler son derece azdır. Tabakat kitapları onunla ilgili çok kısa bilgi verir; tarih ve coğrafya eserlerinde ise ancak dolaylı bazı atıflar bulunmaktadır. Mevcut bilgilere göre Hârizmî Bağdat'ta yaşamış ve Me'mûn döneminde (813-833), aynı zamanda önemli üyelerinden biri olduğu Beytül-hikme'nin kütüphanesinde görev yapmıştır. Onun günümüze intikal eden eserlerini bu dönemde kaleme alıp Halife Me'mûn'a sunduğu görülür. Bazı tarihî kaynaklarda, astronom Hârizmî'nin Vâsiḳ'ın hilâfetine ilk yılında (227/842) siyasî bir görevle Kuzev Kafkasya'da yer alan Hazar Devleti'ne gönderildiği kaydedilmekteyse de söz konusu kişi, aynı halife tarafından Bizans'a da gönderilmiş olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ'dır. Ancak Taberî'nin verdiği bilgilerden Hârizmî'nin de Halife Vâsiḳ zamanında hizmetine devam ettiği ve hatta onun ölümünde (232/847) yanında bulunduğu anlaşılmaktadır. Rivayete göre halife hasta yatağında aralarında Hâ-